

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж күәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

**Бекен Махмұтов, Зайтунам Ашимова,
Гүлжан Қамырова**
Жаңа мемлекеттік менеджмент үлгісін
зерттеудің теориялық мәселелері 6

Айдана Акесина, Майра Дюсембекова
Өтпелі кезеңдегі дауыс беру: Қазақстандағы
саяси құндылық ретінде сөз бостандығын
дамыту мәнмәтінін түсіну 20

Қуаныш Сайлау, Алуа Жолдыбалина
Онлайн кеңістегі сайлау алдындағы үгіттерді
қаржыландыруды реттеу: халықаралық
тәжірибе және Қазақстандағы сайлау 30

**Айдана Қалдыбекова, Синан Өзбек,
Қарғаш Жанпейсова, Еркеш Қожбанхан**
Пост-шындық, популизм және
жаңа медиа арасындағы байланыс 42

**Қарлығаш Әубәкірова, Бауыржан Ердембеков,
Үшқын Сәйдірахман**
Алаш идеясы және цензура 54

**Бақыт Бюжеева, Әділбек Еркембаев,
Сәуле Туркеева**
Қазақстандық көлік тасымалы жүйесінің
халықаралық көлік тасымалдау жүйелерімен
ықпалдасу мүмкіндіктері мен нәтижелері 66

Сейілбек Мұсатаев
Орталық Азиядағы су ресурстарының тапшылығы
экологиялық көші-қон факторы ретінде 83

**Әділхан Мұхамедияров, Эльдар Бақпаев,
Бағыш Габдулина, Данагүл Кожежанова**
Денсаулық сақтаудағы құқықтық негіздер:
халықаралық заңнамаларға салыстырмалы талдау 102

СОДЕРЖАНИЕ

Бекен Махмұтов, Зайтунам Ашимова, Гүлжан Камырова
Теоретические вопросы исследования
новой модели государственного менеджмента 6

Айдана Акесина, Майра Дюсембекова
Голоса в переходный период: понимание контекста
развития свободы самовыражения как
политической ценности в Казахстане 20

Қуаныш Сайлау, Алуа Жолдыбалина
Регулирование финансирования предвыборных
кампаний в онлайн-пространстве:
международный опыт и выборы в Казахстане 30

**Айдана Қалдыбекова, Синан Өзбек,
Қарғаш Жанпейсова, Еркеш Қожбанхан**
Связь между постправдой,
популизмом и новыми медиа 42

**Қарлығаш Аубакирова, Бауыржан Ердембеков,
Үшқын Сәйдірахман**
Идея Алаш и цензура 54

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Бакыт Бюжеева, Адильбек Ермакбаев Сауле Туркеева Возможности и результаты интеграции казахстанской транспортной системы с международными транспортными системами	66
--	----

Сейлбек Мусатаев Дефицит водных ресурсов в Центральной Азии как фактор экологической миграции	83
--	----

Мухамедьяров Адильхан, Эльдар Бақпаев, Бағыш Габдулина, Данагуль Кожежанова Правовая база в здравоохранении: сравнительный анализ международных юрисдикций	102
---	-----

CONTENTS

Beken Makhmutov, Zaitunam Ashimova, Gulzhan Kamyrova Theoretical Issues of the Study of a New Model of Public Management	6
---	---

Aidana Akessina, Maira Dyussembekova Voices in Transition: Understanding Freedom of Expression as a Political Value in Contemporary Kazakhstan	20
---	----

Kuanysh Sailau, Alua Zholdybalina Regulation of Financing of Online Election Campaigns: International Practice and Elections in Kazakhstan	30
---	----

Aidana Kaldybekova, Sinan Ozbek, Kargash Zhanpeisova, Yerkesh Kozhbankhan The Link Between Post-Truth, Populism and New Media	42
---	----

Karlygash Aubakirova, Bauyrzhan Yerdembekov, Ushkyn Saidirakhman The Idea of Alash and Censorship	54
---	----

Bakhyt Byuzheeva, Adilbek Yermekbayev Saule Turkeyeva Opportunities and Results of Integration of Kazakhstan's Transport System with International Transport Systems	66
---	----

Seilbek Mussatayev Scarcity of Water Resources in Central Asia as a Factor of Ecological Migration	83
---	----

Adilkhan Mukhamedyarov, Eldar Bakpayev, Bagysh Gabdulina, Danagul Kopezhanova Legal Frameworks in Healthcare: Comparative Insights from International Jurisdictions	102
--	-----

Редакциялық кеңес

- Ерлан ҚАРИН** – редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Нұрлан СЕЙДІН** – ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

Редакциялық ұжым

- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистр
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Қоғамдық пікірді зерттеу бөлімінің басшысы, әлеуметтанулар ғылымының кандидаты
- Айдар ҚҰРМАШЕВ** – Азиялық зерттеулер бөлімінің басшысы, Халықаралық қатынастар" мамандығы бойынша Ph.D
- Жанар САНХАЕВА** – Саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, саясаттану ғылымдарының магистрі

Редакционный совет

- Ерлан КАРИН** – Председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Уямо ТОМОХИКО** – Профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – Профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – Профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – Заместитель генерального директора по научным инновациям и международным связям РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Гани КАРАСАЕВ** – Главный научный сотрудник–начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – Научный консультант, директор проектов в Исследовательском институте «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – Заместитель директора ТОО «Институт прикладных этнополитических исследований», доктор социологических наук

Редакционная коллегия

- Алмас АРЗИКУЛОВ** – Шеф-редактор, заместитель руководителя отдела медиапроектов Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Руководитель Отдела мониторинга общественного мнения, кандидат социологических наук
- Айдар КУРМАШЕВ** – Руководитель Отдела азиатских исследований, PhD по специальности «Международные отношения»
- Жанар САНХАЕВА** – Руководитель Отдела политических исследований, магистр социальных наук по специальности «политология»

The Editorial board

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, The State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), PhD, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D. Professor
- Song YONGHONG** – Professor at the University of Hankuk, Ph.D (South Korea)
- Nurlan SEYDIN** – Deputy General Director for Scientific Innovation and International Relations of RSE "Gylym Ordasy" CS MES RK, Candidate of Historical Sciences
- Gani KARASSAEV** – Chief Researcher - Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Projects Director, "Public opinion" Research Institute, Candidate of Sociology
- Aygul SADVOKASSOVA** – Deputy Director of LLP "Institute of Applied Ethnopolitical Research", Doctor of Sociology

The Editorial team

- Almas ARZIKULOV** – Chief Editor, Deputy head of the Deputy Head of Media Projects Department, Master of History
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Saltanat ERMAKHANOVA** – Head of the Public Opinion Monitoring Department, Candidate of Sociological Sciences
- Aidar KURMASHEV** – Head of the Department of Asian Studies, PhD in International Relations
- Zhanar SANKHAEVA** – Head of the Department of Political Studies, Master of Social Sciences, Master of political science

**Қарлығаш Әубәкірова¹, Бауыржан Ердембеков²,
Үшқын Сәйдірахман³**

¹ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕ АҚ,
«Абай және ұлттық руханият» ҒЗО ғылыми қызметкері, PhD
e-mail: kz.aubakirova@gmail.com

² «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕ АҚ,
«Абай және ұлттық руханият» ҒЗО аға ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
e-mail: yerdembekov_baurzhan@shakarim.kz

³ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕ АҚ,
ғылыми қызметкер
(Семей, Қазақстан)
e-mail: ushkyn86@gmail.com

АЛАШ ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ЦЕНЗУРА

Аңдатпа. Мақалада алаш идеясының насихатталуына қатаң тыйым салған кеңес өкіметінің цензура саясаты қарастырылған. Зерттеу нысаны ретінде алаш қайраткерлерінің ғұмырнамалық деректері мен шығармашылық мұрасы, сондай-ақ Семей өлкетану мұражайы мен Семей қаласындағы «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру» мұрағат қорының архив материалдары пайдаланылды. Алаш қайраткерлерінің ғұмырнамасы, тарихи деректер мен нарративті деректер өзара тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу тәсілдері негізінде талданып, биографиялық параллель және контент анализ (сандық, сапалық) әдісі арқылы гипотезалық тұжырымдардың дәлелі айқындалды. Зерттеу нәтижесінде отарлау саясаты мен тәуелсіздік үшін күрес саналатын түрлі қозғалыстар мен көтерілістердің негізгі төркіні идея үшін күрес екендігі анықталып, алаш идеясының анықтамасы берілді. Сонымен қатар, алаш идеясының насихат жұмысын қатаң бақылауға алған цензура механизміне қарсы идеологиялық жұмысты астыртын, құпия немесе бүркемелі түрде жүргізу әдістері анықталды.

Түйін сөздер: репрессия, цензура, алаштану, идея, идеология, ұлтшылық, колонизация.

Қарлығаш Аубакирова, Бауыржан Ердембеков, Үшқын Сайдирахман ИДЕЯ АЛАШ И ЦЕНЗУРА

Аннотация. В статье рассматривается цензурная политика советской власти, которая строго запрещала пропаганду идеи Алаш. В качестве объекта исследования использованы летописные данные и творческое наследие деятелей Алаш, а также архивные материалы Семипалатинского краеведче-

ского музея и архивного фонда КГУ «Центр документации новейшей истории». Были проанализированы исторические данные и нарративные данные на основе взаимных историко-сравнительных и сопоставительных подходов к исследованию, выявлены доказательства гипотезных выводов методом биографической параллели и контент-анализа (количественного, качественного). В результате исследования было определено, что основной причиной различных движений и восстаний, против колониальной политики и борьбой за независимость, является борьба за идею, а так же дано определение идее Алаш. Кроме того, были выявлены методы подпольного, тайного или замаскированного проведения идеологической работы против механизма цензуры, который жестко контролировал пропагандистскую работу идеи Алаш.

Ключевые слова: репрессия, цензура, алашование, идея, идеология, национализм, колонизация.

Karlygash Aubakirova, Bauyrzhan Yerdembekov, Ushkyn Saidirakhman THE IDEA OF ALASH AND CENSORSHIP

Abstract. The article examines the censorship policy of the Soviet government, which strictly prohibited the propaganda of the idea of Alash. Chronicle data and the creative heritage of Alash figures, as well as archival materials of the Semipalatinsk Museum of Local Lore and the archive fund of East Kazakhstan Region (now Abai region) were used as the object of research. Historical data and narrative data were analyzed on the basis of mutual historical-comparative and comparative approaches to research, evidence of hypothetical conclusions was revealed by the method of biographical parallel and content analysis (quantitative, qualitative). As a result of the study, it was determined that the main cause of various movements and uprisings, considered colonial policy and the struggle for independence, is the struggle for the idea, and the definition of the idea of Alash is given. In addition, methods of underground, secret or disguised ideological work against the censorship mechanism, which tightly controlled the propaganda work of the idea of Alash, were revealed.

Keywords: repression, censorship, Alash studies, idea, ideology, nationalism, colonization.

Кіріспе

Кеңестік цензура – «әлеуметтік реализм» деп аталатын тоталитарлық басқару жүйесіне негізделген, кез-келген идеологиялық үрдісті қатаң бақылайтын орган. Ол - мәдениет, кино, өнер, сурет және бұқаралық ақпарат құралдарындағы барлық идеяларды бақылауға алып, қажет болған жағдайда шектей алады, жазалай алады. Кеңес өкіметі кезінде негізгі цензураның бақылау жұмысын «Главлит» басқармасы (Әдебиет және баспа басқармасы) жүргізді.

XX ғасырдың бірінші ширегі қазақ тарихында түрлі қозғалыстар мен көтерілістерден көз ашпаған, билік үшін майдан басталған қиын кез

болды. Жылдар бойы астыртын отарлау саясатын жүргізген патшалық Ресейдің идеологиялық жұмысы отарлау идеясынан бас тартпаған, бірақ, механизмдері қатаң, қатыгез формаға ауысқан Кеңес одағының қанды цензурасына айналды. 1917 жылы «Баспа туралы декрет» шығарып, 470-ке жуық буржуазиялық газеттер мен журналдардың көзін жойған жаңа кеңестік цензура пайда болды. Декретке қол қойған В.Ленин: «Қатаң ережелердің барлығы қоғамды тәртіпке келтіріп, ел ішіндегі жағдайдың тезірек реттелуіне әсер етеді. Буржуазияның ең қуатты қаруы – баспасөз. Әсіресе, іргетасы енді ғана қаланып жатқан жаңа билік үшін пулемет пен бомбадан да қауіпті күш баспасөз екенін ұмытпайық. Жаңа тәртіп күшейе салысымен – баспасөзге әкімшілік әсері тоқтатылады» - деп, сөз бостандығына қатысты ережелерге қойылған талаптың себеп-салдарын сол кезеңдегі әлеуметтік жағдайдың тұрақсыздығымен түсіндіреді [1].

Атақты Американың «Тәуелсіздік» декларациясына енгізілген алғашқы өзгерту «Баспасөз және сөз бостандығы» еді. Сөз бостандығын толыққанды қамтамасыз ету жарлығына бола декларацияға өзгеріс енгізген АҚШ интеллигенциясын кезінде кейбір саясаттанушылар күлкіге айналдырса да, 2 ғасырдан астам уақыт аталған өзгерістің қаншалықты орынды және маңызды екендігін айқындап берді. Егер идеологияны тек билік жасайтын болса, жүйе тоталитарлы жүйеге айналып кетеді. Сондықтан, идеология – қарапайым халық, интеллигенция және билік сынды қоғамның барлық мүшелері қатыса алатын, кез-келген пікірді я тұжырымды ашық форматта талқылай алатын ой жүйесі болуы қажет. Бұл жөніне Гарвард университетінің профессоры Роберт Дарнтон «Censors at work» атты еңбегінде атап көрсеткен болатын [2].

Кеңес өкіметі жүргізген цензураға қатысты Бибиченко, Блюм, Левченко, Горяева, Ермолаев сынды ғалымдардың еңбектерін, шетелдік ғалымдардан Лаук, Дюхирст, Дарнтон, Беннигсен, Шанталь, Мак Миллан, Глен сынды ғалымдардың ХХ ғасыр басындағы Орталық Азия мен Қазақ тарихына, Кеңес одағына қатысты жүргізген зерттеулерін ерекше атап өтуге болады. Ал, отандық ғылымда М.Әуезов, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмаилов, З.Ахметов бастап, Р.Нұрғали, Т.Кәкішев, Т.Жұртбай, Д.Қамзабекұлы, А.Исмақова, С.Аққұлы, С.Смагулова, С.Смағұл, Қ.Кемеңгер сынды алаштану бағытында зерттеу жасаған ғалымдардың еңбектерін атап өту парыз. Қазақ әдебиеті мен баспасөзінде әр көркем шығарманың сараптама астарында үнемі цензураның әсері мен салдары туралы ғалымдардың тұжырымдары жиі кездеседі. Баспасөз саласында айтуға тыйым салынған тақырыптар астарлап берілуі немесе мүлдем жарияланбауы мүмкін. Ал, көркем әдебиетте цензура символизмнің дамып, метафоралар мен кейіптеулердің түрлі формаларға ауысуына тікелей әсер еткен факторлардың бірі. Жалпы ХХ ғасыр басындағы цензураның қазақ баспасөзі мен әдебиетіне, тарихына әсері әлі толыққанды зерттелмеген тақырып. Жекелеген тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы зерттелсе де, цензура салдарынан жоғалып кеткен, табылмаған, жойылған немесе аты өзгерген, мазмұны өзгерген, идеясы өзгерген шығармалар мен ақпараттардың сандық және сапалық

көрсеткіші толық анықталған жоқ. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті мен цензура ара-қатынасы, әсері, постцензураға ұшыраған шығармалар мен авторлар тағдыры енді ғана зерттеліп, жүйелену барысында. Сондықтан, қазақ әдебиеті, алаш идеясы және цензура тақырыбы бір қарағанда көп зерттелеген тақырыпқа ұқсағанымен, сандық-сапалық көрсеткіштерді анықтау барысында әлі де жүйелі, кең ауқымда зерттеуді қажет ететін тақырып екені айқын.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – кеңестік цензура мен алаш идеясының ара-қатынасын анықтау, кеңестік цензура механизмін, жұмыс істеу алгоритмін түсіну және цензураға қарсы бағыттағы алаш идеясының насихат жолдарын тану. Себебі, кез-келген ел мен елдің арасындағы соғыс та, бітімгершілік те әуелі идеялардың өзара үндесуі мен қарсы келуінен бастау алады. Идеялар майданында түрлі формаға енген ой-пікірлер мен тұжырымдар жүреді. Тек, сол тұжырымдар мен ойлардың түпкі мақсаты идеяға апаратын болғандықтан, кеңестік цензура әскерден бұрын қазақ даласына кеңінен тарай бастаған алаш идеясын аса қауіпті күш санады. Және бұл қауіптің орынды болғанын тарих парағы айғақтап отыр.

Сөздің де, баспасөздің де өзегі – идея! Ендеше, қазақ халқының тәуелсіздігін арман еткен алаш қайраткерлерінің жанталаса қазақ даласында бірінен кейін бірі жалғасын тапқан газет-журналдар ашып, кітап шығара бастауының түп төркінінде алаш идеясының насихаты жатқан еді. Себебі, отарлау саясатына қарсылық әскер, қаржы, білім сынды материалды капиталдан емес, идеядан бастау алатынын алаш қайраткерлері жақсы түсінді. Ал, идеяның негізгі насихат құралы әдебиет, дін, руханият сынды адам баласы үшін аса құнды саналатын сакральды мәнге ие ұғымдармен астасып жатады. Мұстафа Шоқайдың: «Алла елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек үгіт-насихат ісімен ғана айналысар едім» – деген сөзінің астарында идеологияның қаншалықты маңызды екені аңғарылады [3]. Ал, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы бастаған алаш қайраткерлері идеяның маңыздылығын түсініп, отарлау идеологиясына қарсы күш ретінде алаш идеясын пайдалануы шын мәнінде отарлау саясатына қарсы жүргізілген барлық қарсылықтардың ішіндегі ең ұтымдысы әрі күштісі болды. Бір жағынан халықты ояту, сауаттандыру, екінші жағынан азаттық идеясының дәнегін егу алаш қайраткерлерінің әр сөзінде, әр ісінде көрініс тауып отырды. Халықты өз ішінен күшейтіп алмайынша, тәуелсіздік идеясын пісіріп, халықтың жүрегіне жеткермейінше отарлау саясатына қарсы тұру мүмкін емес еді. Тіпті, 1937-1938 жылдардағы репрессияда 105 мың адам жер аударылып, 25000 қазақ интеллигенциясы ату жазасына кесілсе де, алаш идеясының дәнегі ұлт жүрегінде, ой-танымында сақталып, тәуелсіздік алған соңғы 30 жылдан астам уақытта бірден бейсаналы түрде қазақ халқының тарихи жадысын қайта оятқан, патриотизм моделінің үздік үлгісіне айналды [4]. Ал, бар жоғы орта есеппен 37-40 жас ғұмыр кешкен алаш қайраткерлері кеңестік цензурадан айналып өту үшін түрлі әдіс тәсілдерді қолданып, алаш идеясын насихат қылды.

Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесіне алаш идеясының негізгі индикаторлары анықталып, идеология жұмысындағы көркем әдебиет пен публицистиканың маңызы айқындалды. Кеңестік цензураның жұмыс істеу механизмі көрсетілді. Қазақ тарихындағы прецензура мен постцензураның (1905-1938жж аралығында) тарихи дәйектері архив материалдары негізінде дәлелденіп, алаш идеясының насихат жолдары анықталды.

Зерттеу қорытындысы – кез-келген отарлау саясатына қарсы тұратын ең үлкен күш идея екендігі анықталып, алаш идеясының анықтамасы берілді.

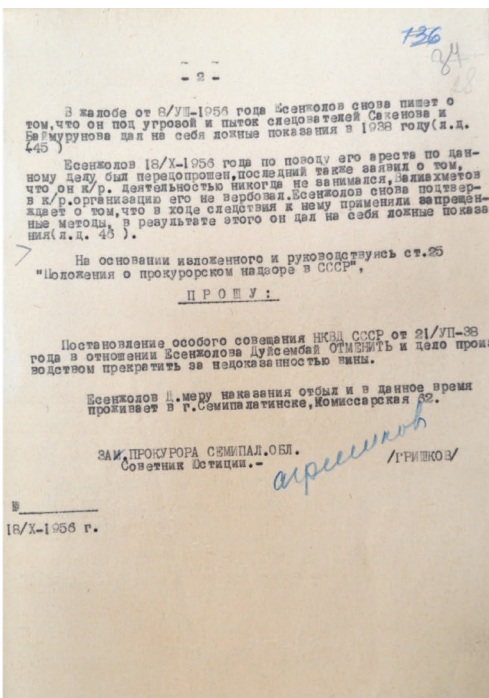
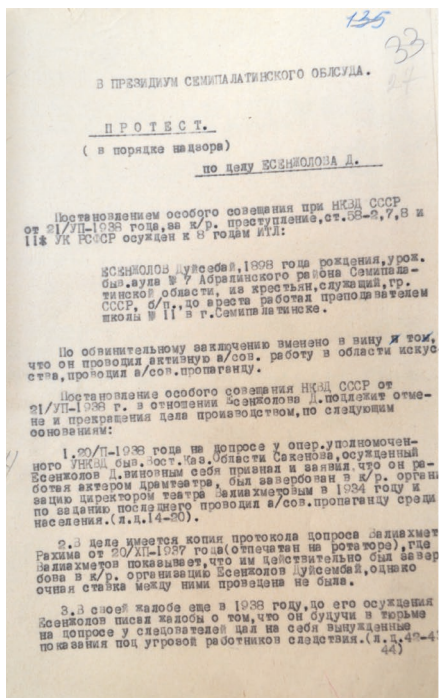
Кеңестік цензураның екі түрі болды: прецензура және постцензура. Прецензура - кеңес идеологиясына қайшы келетін мәтінді жариялауға тыйым салады. Демек, прецензурада идеологияға қарсы мәтін жарыққа шықпайды, жарияланбайды және алдын-ала қысымға ұшырайды.

Постцензура, керісінше, жарияланған мәтінге қатысты заң аясында насихатталуына тыйым салынып, цензураға ұшыраған мәтін үшін автор, редактор, баспагер, бір сөзбен айтқанда осы материалдың жарыққа шығуына қатысы бар барлық адам жазалануы мүмкін. 1905-1938 жылдар аралығында кеңестік цензура кезінде прецензура да, постцензура да қолданылды және екеуі де мәтін авторын жазалады. 1930-1931 жылдарға дейін жазалау тәртібі ескерту, жұмыстан шығару немесе айыппұл салу тәрізді жұмсақ түрде жүзеге асса, 1931 жылдан кейін постцензура репрессияның негізгі заңнамасына айналып, ату жазасына дейінгі аса қатаң өкімдер қолданылды. Кеңестік цензураның жұмыс істеу алгоритмы жалпы цензураның толық ережесі мен шарттарын, талаптарын баршыға ортақ жариялау арқылы өз-өзіне цензура жасау дағдысын да қолданып отырды. Сонымен қатар, әр ауылдағы, шалғай жерлердегі жергілікті тілмаштар мен аудандық газеттердің редакторларынан бастап, үлкен басылымдардың, баспаханалардың жауапты редакторлары да заң аясында жауап беретін болған. Егер, кеңестік идеологияға қарсы мәтін жарыққа шығып кеткен болса, бұл мәтіннің постцензуралық айыбын тек автор ғана емес, осы мәтінді жариялауға жіберген барлық инстанция, тіпті автордың редакцияға немесе саясатқа қатысты жоқ жеке жұмыс орны басшылары да жауап беретін. Себебі, әрбір контрреволюционердің ұлтшылдығына оның жанұясынан бастап, достары, араласатын ортасы және оқу орны мен жұмыс орны да жауап берген.

Алаш идеясы қазақ даласында орын алған саяси жағдайға байланысты Алашорда өкіметін құру идеясымен өзектес. Алайда, Алашорда өкіметі құлағаннан кейін, ресми өкімет жойылды, ал, идея жойылған жоқ. Керісінше, алаш идеясына, яғни тәуелсіздік идеясына жүрек жылытқан алаш қайраткерлерінің жұмысын одан ары аса қарқынды жүргізді. Себебі, *Алаш идеясы – қазақ елінің мемлекет құру жолындағы үздіксіз күресі мен тәжірибесін, халық мүддесін саясат пен руханият тұрғысынан айқындап түсіндіретін азаттық идеясы еді. Ол, саяси-экономикалық, әлеуметтік-философиялық және қоғамдық-тарихи маңызға ие болды. Жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген, рухани этногенезісі, мәдени-*

тарихи танымы өзара ұйтасқан феноменді құбылыс болғандықтан, мемлекеттік идеология ретінде қарастырылатын «тәуелсіздік», «жер», «тіл», «дін», «саясат», «экономика», т.б. мәселелерінде қазақ халқының мақсат-мұратына, ұлттық идентификациясына сай келді. Сондықтан, қазақ халқының таным-болмысымен сай келетін алаш идеясы XX ғасыр басында ерекше қарқынмен насихатталды. Ал, кеңестік идеология, керісінше бұратана халықтарды мүмкіндігінше жойып, қазақ даласын шикізат көзі ретінде ғана қарастырып, қазақ халқын сол шикізатты өндіруде қара жұмыс істейтін жұмысшы тапқа айналдырғысы келген болатын. 1919-1920 жылғы ашаршылық кеңестік биліктің бетпердесін сырғытып, біраз көзқарастың қай бағытта өрбігенін аңғартты. Әсіре байқампаз Ә.Бөкейхан бастаған алаш қайраткерлері, ендігі мезетте кеңес өкіметінің билігінен құтылудың айла-шарғысын жасап, мүмкіндігінше, алаш идеясының, азаттық идеясының басты құндылық екенін халыққа насихаттаумен болды. Көркем-әдеби шығармалар, драмалар, фольклор мұрасы, музыка, ән-күй, оқу-ағарту саласы, ғылым, мәдениет, өнер, бір сөзбен айтқанда идеологиялық насихат құралы бола алатын барлық идеологиялық құралдарға алаш идеясының өрнегін сала бастады. Мысалы, Семейдегі ШҚО мұрағат қорында сақталған архив материалында мынадай дерек келтіріледі: 1938 жылы КССР НКВД 21/ук кеңес шешімімен 58б. 2,7,8,11 б. сай «контрреволюционер» деген

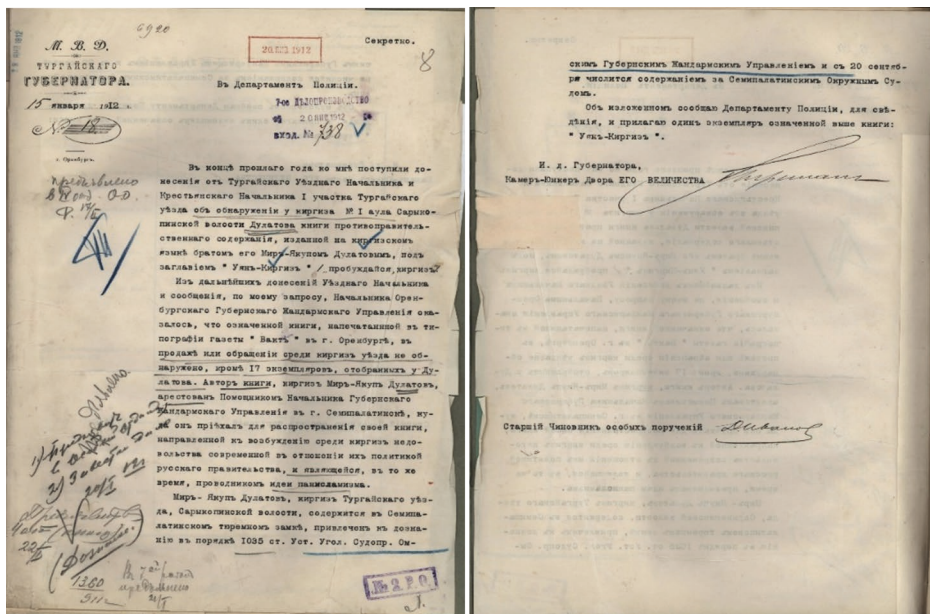
1-сурет. Есенжолов Д. ісі. КММ «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы». Фонд 434.Арх.42/1.Іс 33 - Б.2

айыппен айыпталған Есенжолов Дүйсебай 8 жылға еңбекпен түзеу колониясына жіберіледі. Тергеу хаттамасында көрсетілген мәліметтерге қарар болсақ, Д. Есенжоловтың бар айыбы драмтеатрда актер болған. Негізгі айып, әр түрлі актерлік рөлдерді сомдағанда, совет өкіметіне қарсы жасырын ұрандар айтылған. Кейіпкерлердің рөлін сомдағанда, астыртын контрреволюциялық идеяларды насихат қылған-мыс. Алайда, Д.Есенжолов өзін айыпты ретінде танымағанын және тек әлемнің классикалық шығармаларымен көрерменді таныстырғысы келгенін атап көрсеткен. Сонымен қатар, 18.XII.1956 жылғы ақтау хаттамасында Д.Есенжолов өзінің жазықсыз айыпталғанын айтып, тергеушілердің «сақалыма от қойды, ұйқысыз, жіпке байлап, талдырмаш етіп, ұрып-соқты, қорлады. Өз кінәмді мойындау туралы құжатқа күшпен қол қойғызды» делінген [5].

1931-1938 жылдар аралығында «контрреволюционер» деген айыппен айыпталған жандардың қай хаттамасын қарасақ та, бәрінде дерлік идеология саласына қатысты айыптаулар бірінші кезекте тұрады. Алыпсату, азық-түлік бағасын шектен тыс көтеру, мал ұрлау, кісі өлтіру айыбына қатысты хаттамалар саны да контрреволюционер деген 58 бапқа сәйкес келетін хаттамалар санына жетпейтіндей. Егер, қарапайым мұғалім, Д.Есенжолов театрда ойнаған актерлік рөлі үшін айыпталса, алаш қайраткері Міржақып Дулатұлы «Оян, қазақ!» кітабы үшін постцензураның жазалауына ұшыраған еді.

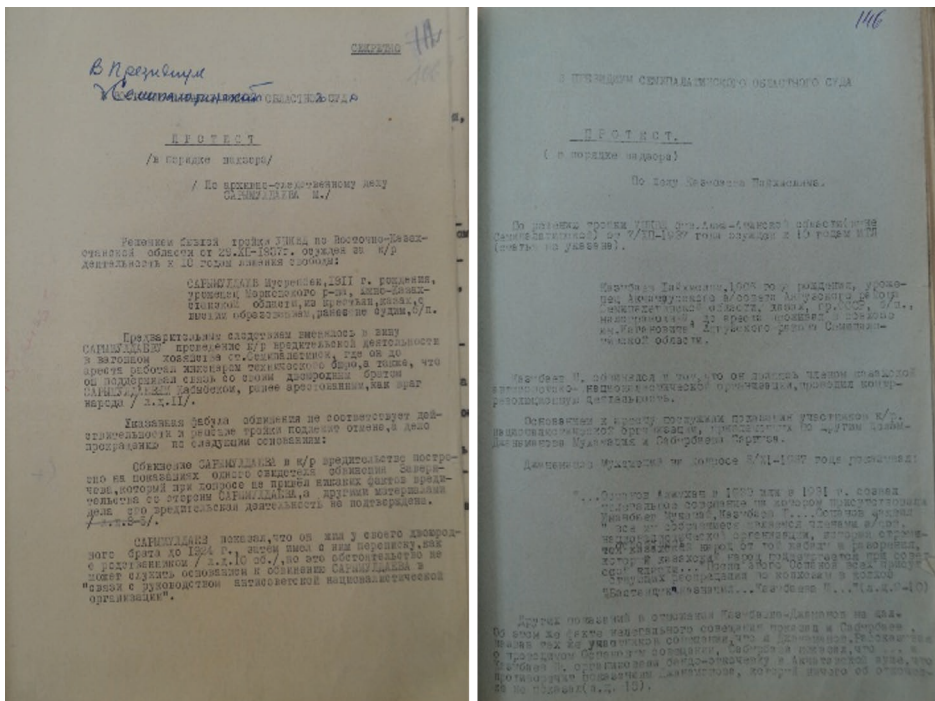
2-сурет. ЕГАРФ. Ф.102.Т. 1911. Іс 1360. Б.8

2-суретте көрсетілген Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» кітабына қатысты архив материалына зер салсақ: «Маған келіп түскен арыз

бойынша №1 ауыл тұрғынынан ағасы Міржақып Дулатұлының билікке қарсы жазылған «Оян, қазақ!» кітабы табылды... М. Дулатұлы Семей қаласындағы қазақтарға кітап тарату мақсатында келген екен. Оның кітабы орыс билігіне қарсы бағытта жазылған, сондай-ақ панисламистік ойлары да бар» - деп келеді [6]. Хат мазмұнына жалпы шолу жасасақ, хат мәтіні бойынша Семей абақтысына қамауға алынған Міржақып Дулатұлының басты айыбы кеңестік идеологияға қарсы бағытта жазған шығармалары негіз болып тұр. Демек, постцензураның кеңес өкіметі тұсындағы нақты дәлелі ретінде жоғарыда мысал ретінде көрсеткен қарапайым мектеп мұғалімі және театр актеры Д.Есенжоловтың ісінен бастап «Оян, қазақ!» кітабы үшін абақтыға түскен М.Дулатұлы сынды алаш қайраткерлерінің ғұмырнамасынан көруге болады. Мұндай мысал күллі алаш арыстарының ғұмырнамасында (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы) кездеседі. Ал, есімі белгісіз, қарапайым ғана тіршілігін қыла жүріп, өкіметке қарсы бір ауыз сөз айтқан шаруалардың аты-жөні елеусіз қалды.

3-сурет. Қазыбаев Ш. ісі. Сарымолдаев ісі. КММ «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы». Фонд 434.Арх.42/1-3,54

3-суретте көрсетілген дерек, нақты айыбы болмаса да, дәлелсіз 1930-жылы кеңес билігіне қарсы қозғалысқа мүше болуға жиналғандардың кездесуінде болды деген көрсетіндімен 10 жылға еңбектен түзеу колониясына жіберілген Шайхислям Қазыбаевтың тағдыр жазуы.

Сарымолдаев, Тұрысов, Иманбаев деп, тізе берсе кете беретін ұзын сонар тізімінің дені жазықсыз айыпталғандар, нақтырақ айтқанда жазалау цензурасының құрбандары еді [7].

Семей қаласында орналасқан «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру» КММ мұрағат қорында сақталған 1956-жылы ақталғандардың хаттамалары бойынша, 1930-1937 жылдары бір ауыз сөзі үшін 10 жылға еңбекпен түзеу колониясына жіберілгендердің дені тергеу барысында соққыға жығылып, айыптау қағазына күшпен қол қойғызғанын атап көрсеткен. Бұрышқа тұрғызып, тәулік бойы ұрып-соғып, бұратылып немесе еңкейген жағдайда қайта соққының астында қалатындарын айтады. Дене жарақатын алғандары да жетерлік. Татар, орыс, шешен, әзірбайжан ұлттары да кездеседі. Бірақ, олардың дені – патшалық билікті аңсаушы немесе кеңес билігіне қатысты сын айтқандар, оқығандар мен әскери шенділердің де протоколдары жиі кездеседі. Татар, шешен, әзірбайжан ұлтынан кездескен айыпталушылардың дені діни көзқарастарына байланысты айыпталғанын да аңғаруға болады. Сонымен қатар, 1937-1938 жылдары антисоветтік пропагандамен айналысқандарға жеңіл жаза бергені үшін айыпталған сот қызметкерлері бар. Оларға тағылған айып совет билігінің идеологиясына қарсы келген контрреволюционерлерді 10-15 жыл еңбекпен түзеу колониясына жіберу, жер аудару сынды жеңіл жазамен айыптаған. Демек, жеңіл жаза берудің өзі сот өкімін шығарған адамның саяси көзқарасын танытады деген хаттамалар кездеседі.

1914 жылы Семейде алаштың белгілі қайраткер қызы Нәзіпа Құлжанова әдеби кеш өткізген еді. Нәзіпа Құлжанованың өмірі мен шығармашылығын зерттеуші ғалым Г.Кәріпжанова цензураның тек кітап, газет-журналдарды ғана емес, жастардың кеш бағдарламасын да қатаң тексеріп отырғанын атап көрсеткен. «1914 жылы өткен кеште, негізінен, Абай Құнанбаев пен Ыбырай Адтынсарин шығармалары орындалса, келесі кеш бағдарламасындағы «Біржан-Сара» айтысы мен «Бақсы сарыны» жөніндегі қойылымға цензура рұқсат бермей, қатты қинайды. Қазақ тілінде өткен екі кештің афишаларын орыс тілінде жазылып, ілінуі де цензура талабы болды. Чиновниктердің табалдырығын тоздырған Н.Құлжанова: «Сондықтан осындай жақсылық жолдарға ойын істейміз деп кезенген жерлерге жол бөгеу болмайтын қылып, тәмам іске, ... өлеңі бар, қарасөзі бар, жиып-теріп бір кітап қылып, драматический цензурадан өткізіп алсақ, бір санаулы іс біткен болар еді...» – деп, ХХ ғасыр басындағы цензура механизміне қатысты өз тұжырымдарымен ой бөліседі [8]. Қалай болғанда да, *кеңестік цензураның жұмыс алгоритмі қатаң бақылау мен жазалау функциясы арқылы жүргізілген*. Баспадан шығатын әр шығарманың әрібін бақылап, әр кітаптың, әр ақын-жазушының өмірін қадағалап, ел ішіндегі әр сөздің шығу нүктесі мен таралу географиясына дейін анықтап отырған.

Антисовет, алашордашы, панисламист, пантюркист, контрреволюционер деген айып 1930-1938 жылдар аралығында ең көп қолданылған айыптардың қатарына жатады. Әсіресе, алаш сөзін кірпік

қақпай бақылап, баққан кеңестік цензура бір ауыз сөзі үшін жазықсыз жандарды ғана абақтыға жапқан жоқ, газет, журнал парақтарымен, кітаптармен, баспаханалармен де алысты. А.Байтұрсынұлының 40 мысал кітабы жарыққа шығу үшін небір шырғалаңнан өтті. Ал, Ж.Аймауытұлы алаш идеясын насихаттау мақсатында астарлы, терең мәнді, мазмұнды әлем әдебиетінің классикасын аударып, аударма мәтіндерге алаш идеясын астарлап енгізді. Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» кітабы қиын-қыстаудан өтіп, бүгінгі күнге қазақтың тарихындай тағдырлы хәлде жетті. Есімдері әлі де белгісіз, атаусыз қалған қанша алаш идеясы өкілдерінің бары әлі де нақтыланған жоқ. Осыншама тағдырдың жүрегінен орын алып, айыптау цензурасының түрлі сынынан өткен алаш идеясы - ұлт мұратын мақсұт еткен, тәуелсіздік пен азаттық идеясы десек те болады. Адам баласы жаратылысында еркін туған соң, рух еркіндігі оның жүрек қалауы. Сондықтан болар, цензураның түр-түсін көрген алаш идеясын насихаттаушылар 1938 жылдары репрессияның құрбаны болғанымен, идея қалды. 1991-жылы қазақ елінің тәуелсіздігімен қайта түлеп, жарыққа шықты. Себебі, ғасырлар бойы халық жадында сақталған рух еркіндігі XX ғасыр басында жүйеленіп, алаш идеясы деген атау алып, Алаш өкіметін құрып, әр қазақтың жүрегіндегі отансүйгіштік пен әділдік ұғымының синониміндей сакральды мәнге ие болды.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының қорытындысы – XX ғасыр басындағы алаш зиялылары отарлау саясатына қарсы күш ретінде алаш идеясын қолданған. Сондықтан, кеңестік билік тарапынан жүргізілген жазалау цензурасы XIV ғасырда еуропада орын алған шіркеу цензурасынан кейінгі ең қатыгез жазалау жұмыстарын жүргізу арқылы алаш идеяның насихатталуына тиым салған. Себебі, кез-келген отарлау саясатына қарсы тұратын бірден-бір күш ең әуелі идеядан бастау алады. Егер, идея бірлігі болмаса, әскер, көтеріліс, наразылық сынды тек материалды формада бағамдалатын күш отарлау саясатына қарсы тұра алмайды. Әскердің де, ағартушылық революцияның да түп-төркінінде идея жатады. Идея – адамның рухани, мәдени-дүниетанымдық жүйесімен астасып, оның дінімен, тілімен бірге жасап, руханиятымен үндесіп, өмірлік мәнін айқындайтын фактор бола алады. Сондықтан, материалды емес, отан, жер, тіл, дін, дәстүр, болмыс сынды сакральды мәнге ие идея отарлау саясатына төтеп бере алатын басты қарсылас. Идеяны жеңе алатын тек идея. Идеяны әскермен бағындырып, күшпен жаныштауға болмайды. Себебі, ол ұрпақтан ұрпаққа өтіп, жария болмаса да географиясын, даму динамикасын өзгертіп, түрлі формаларға ауысып, трансформация жасай алады. Идеяның тірілік сипатына әсер ету насихат географиясы мен инерциясы арқылы айқындалады.

Қорыта айтқанда, кеңестік цензураның жұмыс алгоритмі қатаң бақылау мен жазалау функциясы арқылы жүргізілген. Ал, алаш идеясы әдебиет, мәдениет, дін, ғылым, білім сынды барлық идеяға сүйенген бағыттарды насихат құралына айналдырған. Кез-келген көркем шығарма,

публицистика, ғылыми әдебиет пен оқу-ағарту аласында жарық көрген оқулықтар, хрестоматиялар, көркем аударма мәтіндері, әліпби, музыка, ән-күй, әскер, география, есеп т.б. алаш идеясының өрнегін көруге болады. Алаш идеясының төрінде қазақ тарихының сахнасына дер кезінде шығып, мезгілінде іс қылған Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Дулатұлы., Ж.Аймауытұлы сынды ірі-ірі саяси тұлғалар, қайраткерлер тұр. Алаш қайраткерлерінің мыңдаған данамен шығарып, насихат қылған алаш идеясы негізінде жазылған шығармалары шын мәнінде қазақ елінің тәуелсіздік жолындағы ең күшті де қуатты қаруы. Бірінің аты – 40 мысал болса, енді бірінің атауы – «Оян, қазақ!». Бірі – «Түркістан – екі дүние есігі ғой» деп жырласа, енді бірі – «Ақбілек», «Күштілердің күші», «Заң білместің зары» деп, атай берсек, таусылмайтын қазақ әдебиеті мен мәдениетінің көл-көсір мұрасы азаттықтың ақ туына айналды. Сондықтан болар, алаш қайраткерлерінің ғұмырындағы әрбір сәті мен шығармасындағы әрбір әрпі алаш идеясының болмысымен астасып, біртұтас бірлікке айналған.

Мақала АР13067966 «Алаш идеясының индексі және жаһандық мәдениеттегі интерпретациясы (Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары негізінде)» тақырыбында жүргізілген ғылыми жоба аясында жазылды. (ҚР БҒМ БК (2022-2024 жс.)

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Медушевский А. Н. Сталинизм как модель. Обзорение издательского проекта «РОССПЭН» «История сталинизма» // Вестник Европы. – 2011. – Т. XXX. – С. 147–168.
2. Дарнтон Р. Цензоры за работой. Как государство формирует литературу. Пер. М. Солнцевой - Москва: Новое литературное обозрение, 2022 – 336 б.
3. Омашев Н. Алаш көсемсөзі. – Алматы: Өнер баспасы, 2010 – Т.3 – Б. 6.
4. Аубакирова К. Америка әдебиетіндегі постколониалды Қазақстанның саяси-әлеуметтік келбеті (Жүсіпбек Аймауытұлы аудармалары негізінде) // Asian Social Science, 2015. – V.11(27), P. 1- 8.
5. Дело Есенжолова Д. // КГУ «Центр документации новейшей истории» области Абай. Ф. 434. Д.42/1. Д.33 – С.2
6. Протоколы Тургайского губернатора от 1911г. // ГА РФ, Ф.102. Д. 1360 – С. 8
7. Дело Казыбаева Ш. // КГУ «Центр документации новейшей истории» области Абай. Ф. 434. Д.42/1 – С. 3.
8. Кәріпжанова Г. Нәзіпа Құлжанова – ағартушы, қайраткер. – Алматы: Информ-Арна баспасы, 2004. – 118б.

REFERENCES:

1. Medushevskij A.N. Stalinizm kak model. Obozrenie izdatelskogo proekta «ROSSPEN» «Istoriya stalinizma» [Stalinism as a model. Review of the ROSSPAN publishing project] // Bulletin of Europe. – 2011. – Т. XXX. – S. 147–168.
2. Darnton R. Cenzory za rabotoj. Kak gosudarstvo formiruet literaturu. [Censors at work. How the state forms literature] - Moscow: New Literary Review, 2022 – 336 b.
3. Omashev N. Alash kosemozoi [Alash leadersword.] – Almaty: Oner publishing house, 2010 – Т.3 – Б. 6.
4. Aubakirova K. Amerika әдебиетіндегі постколониалды Qazaqstannın sayasi-әлеуметтік келбеті (Zhusipbek Ajmautyly audarmalary negizinde) [Political and social reflection of post-colonial Kazakhstan in translations of American literature (On the basis of the works by Jusupbek Aimauly and Jack London)] // Asian Social Science, 2015. – V.11(27), P. 1- 8.

-
5. Delo Esenjolova D. // KGU «Centr dokumentacii novejshej istorii» oblasti Abaj [The case of Esenjolov D // KSU "Center for Documentation of Contemporary History" of the Abay region]. F. 434. D.33 – S.2
 6. Protokoly Turgajskogo gubernatora ot 1911g. [Protocols of the Turgay governor from 1911.]// GA RF, F.102. D. 1360 – S. 8
 7. Delo Kazybaeva Sh. // KGU «Centr dokumentacii novejshej istorii» oblasti Abaj [The case of Kazybayev Sh // KSU "Center for Documentation of Contemporary History" of the Abay region]. F. 434. D.42/1 – S. 3.
 8. Kripzhanova G. Nazipa Kulzhanova – agartushy, қажраткер [Nazipa Kulzhanova is an educator and activist.] – Almaty: Inform-Arna publishing house, 2004. – 118 s.3)

Мақаланың редакцияға түскен күні: 10-04-2023

Мақаланың жарияланған күні: 27-06-2024